

КВІР-ІДЕНТИЧНІСТЬ У ПОПУЛЯРНІЙ КУЛЬТУРІ ЗАХОДУ Й УКРАЇНИ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

Здійснено порівняльний аналіз джерел квір-теорії та її базових концептів (сексуальність, ідентичність, постгендерні дослідження) в західноєвропейській, американській і українській масовій культурі та академічному дискурсі.

Ключові слова: квір, ідентичність, сексуальність, гендер.

Осуществлён сравнительный анализ истоков квир-теории и ее базовых концептов (сексуальность, идентичность, постгендерные исследования) в западноевропейской, американской, украинской массовой культуре и академическом дискурсе.

Ключевые слова: квир, идентичность, сексуальность, гендер.

This article is devoted to the comparative analysis of sources of Queer theory and its basic concepts (sexuality, identity, post-gender studies) in the West-European and American and Ukrainian mass culture and academic discourses.

Key words: queer, identity, sexuality, gender.

Квір-теорія як крос-культурне й інтердисциплінарне дослідження «інших типів» сексуального бажання сформувалася водночас з Feminist- (феміністськими), Film- (кінознавчими), Media- (медіа), Diaspora- (діаспорними) і Postcolonial (постколоніальними) studies (дослідженнями) в американській антропології та культурології. Американська дослідниця Тереза де Ляуретис легітимувала термін «квір» [1], позначивши ним людей, яких не можна однозначно віднести до чоловічої або жіночої статі: транссексуали, бісексуали, трансвестити, «фріки» (люди, котрі носять незвичний, епатажний одяг), акцентувала увагу на цілісному вивченні сексуальності, в межах якої одностатєва любов і плюральна ідентичність не розглядалися як одна з помилок природи, генетична патологія або педагогічний недогляд.

Політико-практична актуальність квір-досліджень на Заході стимулювалася суспільними емансипаторними рухами і фемінізмом «другої хвилі», який виступив із різкою критикою традиційної ієрархічної науки, освіти, соціальних практик та поділу світу на бінарні опозиції «жіноче»-«чоловіче». Загальна лібералізація свідомості в 70-х рр. ХХ ст. активізувала увагу університетських інтелектуалів США і Західної Європи до вивчення суб'єктивності маргінальних членів суспільства, тілесні практики й ідентичності яких традиційно вилучали із суспільного і наукового дискурсів. Тому квір-дослідження на початку свого розвитку мали «політичний відтінок» ліберальної альтер-

нативи в академії. У науковому сенсі квір-теоретики використовували постмодерністський методологічний інструментарій другої половини ХХ ст.: концепцію влади М. Фуко, деконструкцію Ж. Дерріди, психоаналіз Ж. Лакана, К. Хорні, Дж. Батлер, Дж. Мітчел, критику знака і значення, здійснені Р. Бартом і Ю. Крістевою, антиімперіалістичні концепції Е. Саїда, Г. Бгабги, Ж.-Ф. Ліотара.

Практичною метою квір-теорії в Північній Америці було досягнення повноправної участі гендерних меншин у суспільній сфері. Інспектуючи можливості доступу до культурних благ, квір-дослідники стверджували, що декларації демократичної рівності не реалізуються на практиці, що існують соціальні групи, належність до яких є перш за все констатацією статусу, а не природною даністю: бути «лесбіянкою» або «геєм», «інвалідом» або «іммігрантом», «чорношкірим» або «жовтим», вихідцем із «третього світу» означає мати «вторинний», «залежний», «субординований» статус, бути відторгнутим від важелів влади, зазнавати дискримінації або залишатися «невидимим» і «нечутним» у просторі «білої», «гетеросексуальної», «маскулінно-центрованої» культури вищого і середнього класів.

Джерелами, з яких перше покоління квір-теоретиків черпало приклади, що провокували сумніви суспільства в «природності» статевих ролей і статусів, стали антропологічні дослідження, психоаналіз, теорія гомосексуальності, фемінізм. Зокрема антрополог Серена Нанда [2] дослідив індуський феномен хіджри в контексті плюральних моделей сексуальності, яка не може зводитися виключно до гетероеротизму і «відтворення дітей», але апелює до персональної насолоди. Уїлл Роску, професор університету в Санта-Круз, (США) видав друком дві книги про особливу форму трансвестизму бердачей [3; с. 32-35], типу «чоловік-жінка», коли біологічна стать не визначає соціальної статі народженого і свою «соціальну стать» дитина обирає самостійно вже у віці чотирьох-семи років з урахуванням власних психологічних схильностей і потреб сім'ї та племені.

Психоаналіз З. Фрейда був першою теорією, яка спробувала проаналізувати причини людської бісексуальності з наукових позицій, хоча сама проблема бісексуального потенціалу виникла в науковій літературі ще до Фрейда. В 1862 р. один із перших дослідників Карл Ульріхс висловив свої уявлення про фізичні і духовні складові сексуальності через образ «урнінгу» — істоти, яка поєднує в собі чоловіче тіло з жіночим духовним началом і репрезентує в результаті «жіночу душу в чоловічому тілі».

Хевлок Елліс, інший попередник Фрейда, вважав, що в дитинстві людський організм забезпечений на 50% як чоловічими, так і жіночими задатками. Згідно з Фрейдом, усі діти в дитинстві є бісексуальними психологічно, проте в процесі розвитку проходять через етап, для якого характерний потяг до батька протилежної статі, що супроводжується агресією до батька своєї статі. Фрейд вважав, що гомосексуалізм є невирішеним «комплексом Едіпа», який заважає адекватно будувати позитивні стосунки з протилежною статтю: гомосексуаліст вбачає в будь-якій жінці свою матір, а суспільство забороняє інцест, тому його статевий потяг реалізується в стосунках із людьми своєї статі. Особа повинна вирішити цей конфлікт у своїй підсвідомості, щоб переорієнтувати свій потяг на осіб іншої статі.

Основна позитивна ідея Фрейда полягала в тому, що Фрейд був твердо переконаний: гомосексуальність дорослої людини неможливо «просто видалити» і замінити гетеросексуальним бажанням. Саме Фрейд належить геніальне прозріння, що активними гомофобами стають люди, які бояться власного гомосексуального потягу. Сам Фрейд усе життя перебував у пошуку різних причин гомосексуальності, він не вважав свої погляди остаточним рішенням щодо природи гомосексуальності. Проте через надзвичайну популярність ідей і методів Фрейда багато його тез стали догмами, що сприяло зміцненню поглядів на гомосексуалізм як на «збочення».

Магнус Хіршфельд — ще одна культова фігура в Європі (проте маловідома в українському академічному дискурсі). Магнус Хіршфельд набув популярності як засновник першого в історії Інституту сексуальних наук (у Берліні), а також як правозахисник і організатор першого в Європі «Руху за емансипацію німецьких геїв». Основна теза Хіршфельда полягала в тому, що гомосексуальність є однією зі складових людської сексуальності і повинна стати предметом науки, а не криміналістики. Хіршфельд першим виступив на захист прав сексуальних меншин за вкрай несприятливих обставин: на той період у Кримінальному кодексі Пруссії існувала стаття 175, згідно з якою одностатеві відносини кваліфікувалися як порушення суспільної моралі з відбуванням покарання у в'язниці. Хіршфельд організував збір підписів під петицією протесту проти 175 статті, звернувшись до всього європейського співтовариства. Йому вдалося зібрати більше шести тисяч підписів, серед яких були імена Альберта Ейнштейна, Льва Толстого, Еміля Золя, Германа Гессе і Томаса Манна. У результаті суспільної активності Хіршфельда дві тисячі людей, засуджених за 175 статтю, звільнили з в'язниці,

і це була одна з перших резонансних перемог європейського правозахисного руху [3, с. 32-35]. Хіршфельд і його послідовники заплатили високу ціну за захист своїх переконань і європейських свобод: з посиленням влади нацистів Інститут досліджень людської сексуальності розгромили, було спалено більше 10 000 книг з фондів бібліотеки, нацистські бойовики влаштували погроми. Сам Хіршфельд пішов з життя в 1935 р., завдяки чому йому вдалося уникнути жахів Холокосту, яких зазнавали німецькі геї разом з євреями, комуністами, католицькими священиками і свідками Іегови.

Американський дослідник Альфред Кінсі став відомим тому, що його роботи з дослідження людської сексуальності були абсолютно піонерськими для свого часу, а висновки — надзвичайно сміливими навіть нині. Альфред Кінсі здійснив грандіозне дослідження сексуальної поведінки американського суспільства. У його книзі «Сексуальна поведінка особи чоловічої статі» описувалися різні способи досягнення оргазму і підсумовувалося, що дорослу персону неможливо ідентифікувати як «гомосексуальну» або «гетеросексуальну». Чому? Існували категорії інформантів, які мали тільки гомосексуальні або тільки гетеросексуальні контакти; проте більшість людей перебувала на шкалі між цими двома полюсами, мала «епізодичні, «ситуативні», «регулярні» або «переважні» гомосексуальні контакти; тому можна було дійти висновку: не існує «стабільної», «єдиної» і «незмінної» сексуальної ідентичності, вона змінюється впродовж життя, гомосексуальність є одним із типів сексуальної поведінки дорослої людини, це — не «норма» і не «девіація», це — один із варіантів поведінки.

Головний висновок Кінсі щодо гомосексуальності полягав у тому, що еротичний потяг до осіб своєї статі не дає підстав маркувати людину як «збоченця», піддавати її поліцейському або судовому переслідуванню [4, с. 127-129]. Кінсі вивів сакраментальне число — 10%, він вважав, що це показник гомосексуально орієнтованих людей у будь-якому суспільстві. Саме цю цифру не визнавали супротивники Кінсі, проте головний висновок, згідно з його статистичними даними, це те, що гомосексуальності як клінічного явища не існує. Гомосексуальність — один із різновидів сексуальних взаємин, частина культури і людської поведінки.

У сучасних західноєвропейських і північноамериканських вузах квір-дослідження — респектабельна академічна дисципліна, зміст якої та методологія є інтердисциплінарними і залежать від інтересів факультету та самого викладача. Зокрема

великий курс з історії гомосексуальної літератури, який викладався в Новій Школі Соціальних Досліджень (Нью-Йорк), містив розділи з «чорної» та «жіночої» літератури, творчість письменників, які відомі як неприховані геї або лесбійки (Верлен, Рембо, Уайльд, Пруст, Джеймс Болдуїн), а також ті, чия гомосексуальність можна ідентифікувати як приховану, латентну (Гоголь, Шекспір, Мікеланджело) [5]. Мета цих курсів — розглянути історію культури не лише в аспекті гомо- і гетеродефініцій, але й у всій повноті тілесних проявів, оскільки без розуміння природи людського бажання залишається неможливою адекватна інтерпретація культурних текстів. Незважаючи на те, що сам факт подібного викладання є «підривною (провокативною) діяльністю», філософські засади квір-досліджень визначили найвидатніші теоретики ХХ ст., які самі не належали до квір-комуніті: Ролан Барт, Михайло Бахтін, Віктор Тернер, Антоніо Грамші, що свідчить про загальнокультурні підстави цих досліджень.

Сексуальна революція 1970-х і студентські революційні рухи в Європі цього періоду, антипорнографічні дебати в США, ініційовані лесбійськими активістками, а також загальний фон рухів за лібералізацію моралі та «політкоректність» уможливили відкриття університетських центрів і програм з вивчення «альтернативної ідентичності» та видання аналітичної наукової літератури на цю тему. Ламання «невидимості» гей-культури й інституціоналізація квір-досліджень у академічних планах акцентують ідею можливості вибору сексуальної ідентичності замість її тотального «нав'язування» і ухвалення суспільством. Таким чином, уведення квір-теорій до академічного дискурсу є прогресивним фактом розвитку науки та культури.

Квір-персонажі стають усе легальнішими й візуалізованішими в культурі ХХ ст. Наприклад, історії Марлен Дітріх і Вацлава Ніжинського є готовими ілюстраціями до квір-теорії. Світ понині захоплюється роллю Марлен Дітріх у фільмі «Марокко», де вона у фракку, циліндрі та з тростиною виконує французьку пісеньку від імені чоловіка і цілує жінку поряд. Марлен Дітріх надзвичайно вишукано носила чоловічий костюм, циліндр і фрак, що дотепер використовується на сцені театру і кіно, зокрема, Лайзою Мінеллі або Лаймою Вайкуле.

Квір-феномени стають надзвичайно популярними в Південній Америці та Західній Європі наприкінці ХХ ст. Наприклад, Ру Пол — відомий чорний трансвестит в американській популярній культурі, чоловік, що перетворюється на об'єкт жадання, переодягнувшись у жінку. Як квір-персон необхідно кваліфіку-

вати Жана Жене, Рудольфа Нурієва і Фреді Меркьюрі, які мали двостатеві зв'язки.

У радянській період єдиним фільмом квір-напрямом був уже класичний «Здравствуйте, я ваша тётя», в якому герой, переодягнувшись у жіночий одяг, із захватом грає фатальну жінку. Примірявши на себе разом з одягом також жіночу манеру поведінки, герой утілює свої уявлення про жінок у створюваному ним образі, зокрема ексцентричної і пристрасної пані. Ця роль йому подобається доти, поки він не зустрічає дівчину, в яку був закоханий, і відтоді знову хоче повернутися до гендерної ролі чоловіка. Таким чином, фільм ілюструє можливість експерименту щодо зміни гендерного статусу і рольової поведінки.

В пострадянський період квір-сексуальність представлено як простір опозиції щодо «гегемонної», патріархальної влади. Прикладом такої деконструкції можна вважати фільм А. Балабанова «Про уродов и людей» (1997), сконструйований як історія порнографічної фотографії в дореволюційній Росії. Головними героями стали хлопчики-сіамські близнята, які кохалися з дівчиною-сиротою, об'єктом мазохістського фото. Помітним явищем пострадянської культури став фільм Р. Литвинової «Країна глухих», який візуалізував образи «дивної» сексуальності. Безліч квір-персонажів презентує шоумен Дмитро Нагієв у своїх сатиричних серіалах «Обережно, Задов!» і «Обережно, модерн!». Значний успіх (хоча і з присмаком скандалу) випав на постановку «Служниць» Романом Віктюком, в якій усі жіночі ролі блискуче виконані чоловіками, а сама п'єса завершується класичним «Drag Queen» шоу.

Найвидатнішим дослідником різних форм сексуальності, зокрема феномену квір-сексуальності в радянській і пострадянській культурі, слід вважати академіка Ігоря Кона, який ще в радянські роки видав друком «Вступ до сексології». В «епоху гласності» І. Кон першим опублікував фундаментальну працю з історії сексуальності слов'янських народів — від старовини до сучасності [6]; і книгу, в якій уперше за сімдесят років радянської влади розглядався феномен гомосексуальності, причому, не з позиції пристойності/непристойності, а стосовно соціальних реалій і культурних практик [7]. Порівнюючи феномен гомосексуальності з ліворукістю, від перенавчання якої відмовилися в кінці ХХ ст., автор порушує питання: а чи слід перевиховувати людей, чия ідентичність відрізняється від більшості? І чи не є гомофобія таким же продуктом тоталітарного суспільства і ксенофобського виховання, як і ненависть до расових та релігійних «інших», національних і мовних меншин? І чим відкритішим є

суспільство, тим воно толерантніше до проявів не тільки расової, але й сексуальної, і гендерної різноманітності.

Після тривалих десятиліть радянських репресій Україна першою з колишніх республік СРСР відмінила кримінальне покарання за гомосексуальні стосунки між повнолітніми чоловіками без застосування насильства. На думку австралійського дослідника М. Павлишина [8], причиною актуалізації еротичного елементу в українській свідомості стало встановлення національної незалежності внаслідок розпаду Радянського Союзу і гендерної лібералізації, яка слідувала за цим. Завдяки «культурній лібералізації» увага суспільства змістилася від «колективної» до «індивідуальної ідентичності», приватного життя особистості. Звідси — інтерес до сексуальності як глобального елементу приватності, котрій стало надаватися «політичне значення». Нове розуміння сексуальності координувалося із соціальними змінами в Україні, і відкритість цієї теми означала одночасно опозицію до колоніального репресування цієї теми в публічному дискурсі Радянського періоду.

В українській літературі після 1991 р. пошук джерел національної самобутності виявився тісно пов'язаним із сексуальним і гендерним інтересом літератури. Така тенденція є основою одного з найвідоміших українських пострадянських романів — «Польові дослідження українського сексу» Оксани Забужко, де сексуальна невдоволеність героїні виявляється глибоко насиченою політичними переконаннями. «Гарний коханець» виявляється «поганим патріотом», і навпаки, а для відчуття повного задоволення «новій героїні» стає необхідним об'єднання цих двох елементів в одному й тому ж чоловікові: національно-патріотичного й еротичного начала. На широкому залученні стихії еротичного побудовані інші пострадянські твори українських авторів: «Гола душа» П. Загребельного, «Позичений чоловік», «Імпровізації плоті» і «Розпуста» Є. Гуцала, «Три листки за вікном» В. Шевчука, «Порнографія українця» В. Павліва. Внесення «erotичного компонента» в літературні твори «після 1991 року», на протигагу необхідному і неминучому «виробничому компоненту» в 60-80-ті рр., мислилося як артикуляція «антиколоніального (антиімперського) дискурсу» щодо «колоніального» (імперського, тоталітарного) минулого.

Відомим репрезентантом квір-шоу на українському просторі є Андрій Данилко в образі Верки Сердючки. Квірнесс Верки Сердючки-Андрія Данилка є вельми цікавим феноменом щодо поєднання європейських традицій квір-кабаре (у стилі Марлен Дітріх) і національних традицій українського вертепу, бурлеск-

ного гротеску, відомого більшості українців за безсмертною «Енеїдою» І.Котляревського. Верка Сердючка принципово перформативна, вона «справжня» у вираженні культурної повсякденності і, водночас, — у самопародіюванні, конструюванні себе як об'єкта спостереження і знаку культурної трансгресії. Успіх Верки Сердючки, вочевидь, пов'язаний із «транзитивністю» її образу і глибинним зв'язком із сучасним культурним несвідомим, що потребує «змін» між: «чоловічим» і «жіночим», «провінційним» і «міським», «центром» і «периферією», «постколонією» та «імперією», Україною і Росією, «радянським минулим» і «європейським майбутнім», нацією й етносом...

На матеріалі української культури і творчості М. Гоголя джерела української квір-сексуальності вперше розглянув С. Карлінський [9]. На думку С. Карлінського, особливість квір-поетики М. Гоголя виявилася в тому, що як тільки жінка починає цікавитися чоловіком, чоловік рятується від неї втечею, як Подколесін або Чичиков, як багато хто з його героїв. Якщо чоловік не може врятуватися, він гине. «Нормальних жінок у нього [Гоголя] немає: це або алебастрові статуї, напівбоги, як у «Тарасі Бульбі», або відьми, які взагалі хочуть каструвати чоловіка, або «коробочки», — осоружні старі, які втручаються в усе. Гоголь знущається над жінками і якнайбільше — над власною матір'ю» [10, с. 168]. Очевидно, С. Карлінський одним з перших почав досліджувати українську квір-ідентичність.

Дослідження гомоеротики на матеріалі української літератури здійснює Тамара Гундорова. У монографії «*Femina Melancholica*» вона розглядає форми андрогінної та гомоеротичної ідентифікації у творах і життєвих практиках Ольги Кобилянської та Лесі Українки, в дискурсі листування Кобилянської і Христини Алчевської. За твердженням Т. Гундорової, андрогінність є «ключем» до розуміння нарцисичної моделі модерної культури, в українському варіанті — літератури, яка перебувала під значним впливом Ф. Ніцше [11, с. 174].

Чому квір-дослідження і квір-персонажі стали помітним явищем пострадянської культури? Це явище є даниною моді чи важливим елементом нового типу мислення? Помічено, що чим тоталітарнішим є політичний режим, що прагне до проникнення і регулювання повсякденного життя людей і кожного конкретно, тим вищим є рівень нетерпимості в суспільстві. Американський дослідник Баррі Адам [12, р. 14] указує на існування загальних засад гомофобії, расизму, етноцентризму та мізогенії і порівнює «нацизм» і «сталінізм», які об'єдналися в тоталітарній ненависті до євреїв, інтелектуалів, національних меншин і геїв! У січні

1934 р. масові арешти в Москві, Ленінграді, Харкові й Одесі наздогнали найвідоміших акторів, музикантів, митців, яким було інкриміновано «гомосексуальні оргії», що спричиняло заслання до сибірських таборів. Боротьба з гомосексуалізмом велася в обох тоталітарних країнах — як у СРСР, так і у фашистській Німеччині, особливо жорстоких форм вона набула у військовий час, коли гомосексуалісти відправлялися до таборів як злочинці, що руйнують «чистоту нації» (у Німеччині) і «етичні цінності» (у більшовицькій Росії). Гомосексуалісти, разом з інвалідами, євреями, циганами, комуністами і радянськими військовополоненими були головними об'єктами політики геноциду, осуджені трибуналом («Судом народів») у Нюрнберзі 1945 р.

Тісний зв'язок тоталітаризму із сексуальністю, досліджував В. Райх. Він [13] переконливо довів, що морально-сексуальна вимога аскетизму нерозривно пов'язана з політичною реакцією в суспільстві і нагнітанням масового психозу. На противагу цьому, базовим принципом квір-теорії є філософія мультикультуралізму, в контексті якої квір-дослідження розвивають демократичну традицію щодо вивчення різних категорій громадян та їх культурних потреб. Сучасний постгендерний рух базується на концепції прав людини про те, що рівний доступ до здобутків культури для всіх громадян (зокрема жінок, гомосексуалістів, іммігрантів або інвалідів) є одним із показників демократичності суспільства. Демократія, згідно з цим розумінням, не є раз і назавжди сталим зведенням законів, вона ґрунтується на положенні, що «те, що є, можна завжди змінити на те, що може бути краще». Тому ґендерна теорія в американській академічній науці тісно співпрацює з політичною і соціальною теорією і в масовій свідомості США має видиму політичну конотованість і широкий суспільний резонанс. В американській та західноєвропейській культурах візуалізація квір-сексуальності стала показником нових ступенів свободи, відмови від універсалістської, стабільної і «тоталітарної» ідентичності.

Якщо порівнювати ситуацію в Україні із загальносвітовою, то стає очевидним: більшість демократичних досягнень Заходу в галузі культурних прав ґендерних і сексуальних меншин з інституціоналізації теорій, що вивчають альтернативні аспекти людської сексуальності в університетах, залишаються практично недоступними українському читачеві. Незважаючи на те, що квір-дослідження є актуальними в українській аудиторії і на їх викладання існує попит, легальні канали інформування відсутні, інформація що в ЗМІ в більшості випадків є тенденційною або негативно забарвленою. Але, незважаючи

на те, що західні країни раніше пішли шляхом гендерної і сексуальної лібералізації, в останні десятиліття в Україні дискутують щодо квір-сексуальності в академічному та публічному дискурсах, і це дозволяє сподіватися на подолання негативних стереотипів стосовно людей, які в культурі мають статус «інших».

Список літератури

1. Lauretis T. The Practice of love. Lesbian Sexuality and Perverse Desire / T. Lauretis. — Bloomington, 1994. — 352 p.
2. Nanda S. Neither Man Nor Woman: The Hijras of India / S. Nanda. — Belmont, CA, Wadsworth, 1990. — 208 p.
3. Рассел П. 100 кратких жизнеописаний геев и лесбиянок / П. Рассел; пер. с англ. А. Дворядкина. — М. : Крон-Пресс, 1996. — 432 с.
4. Мондимер Ф. Гомосексуальность: естественная история : пер. с англ. / Ф. Мондимер. — Екатеринбург : У-Фактория, 2002. — 332 с.
5. Kennard J.E. Ourselves behind ourselves: A theory for Lesbian readers. In: E.A. Flynn and P.P. Schweichart, Eds. Gender and reading essays on readers, texts and contexts / J. E. Kennard. — Baltimore : Johns Hopkins University Press, 1986. — P. 231-249.
6. Кон И. Сексуальная культура в России. Клубничка на березке / И. Кон. — М. : О.Г.И., 1997. — 385 с.
7. Кон И. Лунный свет на заре: Лики и маски однополю любви / И. Кон. — М. : Олимп 1998. — 425 с.
8. Pavlyshyn Marko. Ukraine literature and the Erotic of Postcolonialism: Some Modest Propositions. In: Harvard Ukrainian Studies, Ukrainian Research Institute Harvard University. Cambridge, Massachusetts. — Vol. XVII. — №1/2, 1993. — P. 69-85
9. Karlinsky S. The Sexual Labyrinth of Nikolai Gogol / S. Karlinsky. — Chicago and London : The University of Chicago Press, 1992. — 344 p.
10. Кучер русской литературы. Интервью с Саймоном Карлинским // Могутин Я. 30 Интервью. — СПб. : Лимбус-Пресс, 2001. — С. 94-112
11. Гундорова Т. Femina Melancholica. Стаття і культура в гендерній утопії Ольги Кобилянської / Т. Гундорова. — К. : Критика, 2002. — 272 с.
12. Adam B. The Holocaust. In: Multicultural experiences, multicultural theories. Ed. Mary F. Rogers. — The McGraw-Hill Companies, 1996. — P. 120-147
13. Райх В. Психология масс и фашизм / В. Райх; пер с англ. Ю. Донца. — СПб., 1997. — 380 с.

Надійшла до редколегії 22.03.2010р.